

Wat als ik nee zeg?

Een kwalitatieve analyse van hoe grenzen aan bod komen in seksuele voorlichtingsboeken voor jongeren tussen de tien en achttien jaar.

Lisanne M. de Bruijn

S4955242

Faculteit der Gedrags- en Maatschappijwetenschappen, Rijksuniversiteit Groningen

Pedagogische wetenschappen

Bachelor werkstuk PABA A412 2024-2045

Begeleidende docenten. Dr. B.E. Bartelink & Dr. S. Parlevliet

Tweede beoordelaar: Dr. H. Korpershoek

6 juni 2025

Aantal woorden: 7435

Abstract

Sexually transgressive behavior has become a prevalent social problem that gained more and more attention over recent years. Consequences of sexually transgressive behavior are severe as sexual abuse can lead to anxiety disorder, depression and post-traumatic stress disorder. This study aims to contribute to sex education that enables young people to make well-considered choices, treat each other respectfully and act appropriately when boundaries are crossed. This qualitative study focusses on how the setting of boundaries is discussed by sexual education books targeted at ten and eighteen years old. Thematic analysis was used to encode 10 sexual education books, both inductively and deductively. The study, analyzing the themes personal boundaries, others' boundaries, permission, sexting and sexually transgressive behavior has an emphasis on the subject boundaries. Striking findings were the relatively little attention to emotional complexity of setting boundaries and more subtle of transgressive behavior encompassing manipulation, abuse of power and coercion. Limiting factors of this study are the small sample size and limited range of studied age groups. Further research should include a wider selection of age categories and a larger sample size of sexual education books. Additionally, the change of attention over time to the topic boundaries and the effectiveness of the educational books could be of interest.

Inhoudsopgave

Abstract	2
Inleiding.....	4
Theoretisch kader.....	6
<i>Seksuele gezondheid</i>	<i>6</i>
<i>Definitie seksueel grensoverschrijdend gedrag.....</i>	<i>6</i>
<i>De geschiedenis van seksuele grenzen en consent, een verschuiving.....</i>	<i>7</i>
<i>Belang van grenzen en consent.....</i>	<i>8</i>
<i>Seksuele voorlichting over grenzen</i>	<i>9</i>
<i>Eerder onderzoek.....</i>	<i>11</i>
Doelstelling.....	12
Methode.....	13
<i>Selectiecriteria.....</i>	<i>13</i>
<i>Analyse.....</i>	<i>15</i>
Resultaten.....	17
<i>Deelvraag 1</i>	<i>17</i>
<i>Deelvraag 2</i>	<i>18</i>
<i>Deelvraag 3</i>	<i>20</i>
Conclusie	22
Discussie	25
<i>Methodologische reflectie.....</i>	<i>25</i>
<i>Inhoudelijke reflectie</i>	<i>25</i>
<i>Beperkingen van het onderzoek.....</i>	<i>27</i>
<i>Sterke aspecten</i>	<i>27</i>
<i>Aanbevelingen</i>	<i>28</i>
Referentielijst.....	29
<i>Primaire bronnen.....</i>	<i>29</i>
<i>Wetenschappelijke literatuur</i>	<i>30</i>
Bijlage 1	34

Inleiding

Seksueel grensoverschrijdend gedrag is een onderwerp dat de laatste jaren steeds meer aandacht krijgt in de media. Een voorbeeld zoals de misstanden bij *The Voice Kids* heeft geleid tot brede maatschappelijke discussies over dit fenomeen (NOS, 2023). Hoewel seksueel grensoverschrijdend gedrag geen nieuw probleem is, draagt de toegenomen media-aandacht bij aan een groter bewustzijn over dit onderwerp. Uit onderzoek van Rutgers blijkt dat 54% van de meisjes en 22% van de jongens tussen de 12 en 25 jaar oud ooit een vorm van seksueel grensoverschrijdend gedrag heeft meegemaakt (Rutgers, 2024). De gevolgen hiervan kunnen leiden tot problemen zoals angststoornissen, depressie, slapeloosheid, posttraumatische stressstoornis en verminderd vertrouwen in interpersoonlijke relaties (Krahé & Berger, 2017).

De negatieve impact benadrukt het belang van preventie. Seksuele voorlichting speelt een cruciale rol bij de preventie. Sinds 2012 is seksuele voorlichting opgenomen in het onderwijscurriculum, met als doel de seksuele gezondheid van jongeren te bevorderen (Rutgers, 2024).

Nederland wordt internationaal gezien als voorloper op het gebied van seksuele voorlichting (Krebbekx, 2019). De relatief lage cijfers rondom tienerzwangerschappen en soa's lijken dit te bevestigen (Rutgers, 2023). Echter is er pas sinds de laatste jaren toenemende aandacht voor thema's als plezier, grenzen en consent. De opkomst van sociale media en bewegingen zoals #MeToo, hebben eraan bijgedragen dat thema's als consent en grenzen steeds prominenter zijn geworden in het maatschappelijke en beleidsmatige debat. Een belangrijke ontwikkeling als we kijken naar wat de gevolgen zijn van seksueel grensoverschrijdend gedrag (Tubex, 2002). Voorlichting over grenzen is van essentieel belang voor een gezonde seksuele ontwikkeling, omdat het jongeren de kennis en vaardigheden biedt om weloverwogen, autonome keuzes te maken met betrekking tot hun seksuele grenzen en welzijn (Krebbekx, 2019).

Hoewel seksuele voorlichting op scholen verplicht is, is het nog niet vanzelfsprekend hoe thema's als grenzen en consent precies worden behandeld in het voorlichtingsmateriaal dat jongeren tot zich krijgen. Goldfarb en Lieberman (2021) toonden recent aan dat er variatie is in de inhoud en kwaliteit van seksuele voorlichting per school en regio. Dit maakt het lastig om te bepalen in hoeverre thema's als grenzen en consent adequaat aan bod komen in het onderwijsmateriaal.

Seksuele voorlichtingsboeken vormen een belangrijke bron van informatie voor zowel jongeren als hun opvoeders. Daarom is het relevant om de inhoud van deze boeken nader te onderzoeken; Hoe worden grenzen gepresenteerd, welke aspecten worden benadrukt, en welke benaderingen worden gekozen om jongeren bewust te maken van het belang van grenzen?

Om antwoord te geven op deze vragen, richt dit onderzoek zich op de wijze waarop seksuele voorlichtingsboeken voor tieners tussen de tien en achttien jaar aandacht besteden aan het thema grenzen.

De centrale vraag gedurende dit onderzoek luidt dan ook: *"Hoe besteden seksuele voorlichtingsboeken voor jongeren tussen de tien en achttien jaar aandacht aan het thema grenzen?"*

Tijdens dit onderzoek zal er een thematische analyse uitgevoerd worden op een selectie van seksuele voorlichtingsboeken om antwoord te kunnen geven op de centrale vraag van dit onderzoek. De nadruk ligt op hoe deze boeken jongeren begeleiden in het herkennen, communiceren en respecteren van grenzen. In het volgende hoofdstuk, theoretisch kader, worden relevante aspecten van het onderwerp grenzen besproken. Zoals toestemming, sexting en seksueel grensoverschrijdend gedrag. Uit deze aspecten zullen enkele deelvragen voortkomen. Door inzicht te krijgen in de manier waarop deze aspecten aan bod komen in het voorlichtingsmateriaal, beoogt dit onderzoek bij te dragen aan seksuele voorlichting die jongeren in staat stelt weloverwogen keuzes te maken, respectvol met elkaar om te gaan en adequaat te handelen wanneer grenzen worden overschreden. Aansluitend op het theoretisch kader zal de gebruikte methodologie beschreven worden. Vervolgens worden de resultaten van de analyse gepresenteerd. Tot slot wordt de conclusie van dit onderzoek uitgebreid behandeld, gevolgd door de discussie. In de discussie staat de inhoudelijke reflectie centraal en worden aanbevelingen voor verder onderzoek gegeven.

Theoretisch kader

Het theoretisch kader biedt een theoretische basis voor het onderzoek naar hoe het onderwerp grenzen aan bod komt in de seksuele voorlichtingsboeken voor jongeren tussen de tien en achttien jaar oud in Nederland. Het kader behandelt de concepten seksuele gezondheid, seksueel grensoverschrijdend gedrag, grenzen en consent en voorlichting over seksualiteit.

Seksuele gezondheid

Seksuele gezondheid vereist een positieve en respectvolle benadering van seksualiteit en seksuele relaties, evenals de mogelijkheid om plezierige en veilige seksuele ervaringen te hebben, vrij van dwang, discriminatie en geweld (WHO, z.d.)

Definitie seksueel grensoverschrijdend gedrag

Seksueel grensoverschrijdend gedrag omvat alle vormen van seksuele handelingen of toenaderingen die de grenzen van een ander overschrijden, waarbij een partner die op dat moment geen seks wil wordt overgehaald, beïnvloed, gemanipuleerd, gechanteerd of gedwongen wordt (Kuyper et al, 2010). Seksueel grensoverschrijdend gedrag wordt gezien als een paraplubegrip van diverse incidenten die hieronder vallen, zoals aanrandingen, verkrachtingen, maar ook incest en seksueel misbruik (De Haas, 2012). Deze grensoverschrijding kan zowel fysiek als niet-fysiek gebeuren. Voorbeelden van fysieke seksuele grensoverschrijdingen zijn onder dwang of zonder toestemming seksuele handelingen ondergaan, denk aan aanrandingen, verkrachtingen of seksueel geweld. Niet-fysieke handelingen gaan meer over seksuele intimidatie of het ongevraagd versturen van seksuele beelden. (De Haas, 2012)

Een belangrijk criterium bij seksueel grensoverschrijdend gedrag is of er sprake is van aanwezigheid van toestemming. Toestemming houdt in dat iemand bewust en zonder enige vorm van verwarring of misverstand instemt met een seksuele handeling, met volledig begrip van de mogelijke gevolgen van het gedrag. Dwang is daarentegen elke situatie waarin een persoon niet in staat is om te weigeren of zich eraan te onttrekken, waardoor er geen sprake is van vrijwilligheid.

Dit kan het gevolg zijn van fysieke of relationele machtsongelijkheid, emotionele druk, fysiek geweld of economische afhankelijkheid. (De Haas, 2012)

De geschiedenis van seksuele grenzen en consent, een verschuiving.

Tegenwoordig zien we een verschuiving in seksuele voorlichting, waarbij de focus richting grenzen en consent beweegt. Deze verschuiving kan deels worden verklaard door de opkomst van het concept van "problematisch seksueel gedrag" bij kinderen in de VS in de jaren tachtig. Onderzoek van Leander (2022) toont namelijk aan dat halverwege de jaren tachtig de nadruk lag op de vrijheid van kinderen om hun lichaam te ontdekken en ermee te experimenteren. De opkomst van het concept "problematisch seksueel gedrag" leidde tot het idee van "het kind als dader van seksueel misbruik", wat een grote invloed had op het internationale discours.

In de late jaren '90 werd kinderlijke seksualiteit steeds vaker in verband gebracht met seksueel misbruik, wat leidde tot paniecreacties in Deense kinderopvanginstellingen. Deze veranderende opvattingen bleven niet beperkt tot Denemarken, maar vonden ook hun weg naar Nederland.

In de twintigste eeuw werd seksuele voorlichting een onderwerp van publiek debat. De vraag in hoeverre dit aan het gezin kon worden overgelaten, werd als urgent beschouwd, omdat duidelijk werd dat een meerderheid van de ouders niet de moed kon opbrengen om adequaat advies te geven (Röling, 2003). De studie van Röling (2003) biedt een overzicht van de verschuivingen in hoe we in Nederland tegen seksuele voorlichting aankijken. Binnen deze verschuiving is het concept van consent steeds centraler komen te staan. Sinds 2012 is seksuele voorlichting opgenomen in het onderwijscurriculum, met als doel de seksuele gezondheid van jongeren te bevorderen (Rutgers, 2024).

Belang van grenzen en consent

Consent verwijst naar het geven en vragen van toestemming en is essentieel voor wederzijds respect binnen seksuele interacties. Het gaat om het stellen van persoonlijke grenzen, het erkennen van andermans grenzen en het actief verkrijgen van instemming als daar onzekerheid over bestaat. Consent moet bij elke seksuele activiteit expliciet worden gegeven (Lau et al., 2023).

Toestemming kan op diverse manieren worden gecommuniceerd: Verbaal, non-verbaal, indirect of direct. Verbale en directe communicatie omvatten het expliciet verwoorden van grenzen, zoals “ja” of “nee”. Uit onderzoek van Beres (2014) blijkt dat toestemming vaker non-verbaal dan verbaal wordt gecommuniceerd. Hieruit kan opgemaakt worden dat het niet alleen gaat om het “ja” of “nee” zeggen tegen seksuele handelingen, maar dat er ook aandacht moet zijn voor de meer subtielere vormen van grenzen aangeven zoals non-verbale en indirecte communicatie. Bij non-verbale en indirecte communicatie kan gedacht worden aan lichaamstaal, emoties en gezichtsuitdrukkingen.

Consent is de laatste jaren steeds centraler komen te staan in seksuele voorlichting. Waar seksuele voorlichting vroeger meer gericht was op het exploreren van seksualiteit, ligt de nadruk tegenwoordig op het stellen en respecteren van grenzen. Dit is terug te vinden in de kerndoelen van het onderwijs (Rijksoverheid, n.d.).

Naast een verschuiving in de focus van seksuele voorlichting, heeft de feministische beweging ervoor gezorgd dat seksueel geweld opnieuw gedefinieerd werd als een machtskwestie en zorgde voor wetswijzigingen. Door hun invloed werd seksueel misbruik erkend als een breed maatschappelijk probleem. Daarnaast verschoof de victimologie dankzij de vrouwenbeweging van een focus op het aandeel van het slachtoffer naar de gevolgen van misbruik (Schapansky et al., 2021). De media versterkte deze bewustwording, wat leidde tot meer publieke en politieke aandacht. Hierdoor kwam seksueel misbruik, vooral van minderjarigen, hoger op de politieke agenda en werd het strenger aangepakt (Tubex, 2002).

Ook de #MeToo-beweging heeft ervoor gezorgd dat er een maatschappelijke kijk is gekomen op de onderwerpen grenzen stellen en consent. Doordat slachtoffers de negatieve gevolgen van hun ervaringen deelden, werd duidelijk hoe groot de impact is van seksueel misbruik. Mensen zijn sindsdien sneller geneigd om naar buiten te treden bij het ervaren van seksueel grensoverschrijdend gedrag. (Brown & Battle 2020).

Het bewustzijn en de kennis van seksueel grensoverschrijdend gedrag lijken te zijn toegenomen (Olfers & van Wijk, 2022).

Deze toegenomen aandacht voor grensoverschrijding heeft er ook toe geleid dat er kritischer gekeken wordt naar online seksuele interacties, zoals sexting. In de academische literatuur wordt bijvoorbeeld steeds vaker onderscheid gemaakt tussen vrijwillige en onvrijwillige sexting (Krebbekx, 2024). Daarnaast is er ook meer aandacht gekomen voor het delen van niet-consensuele foto's en is dat sinds 2020 ook illegaal geworden (Krebbekx, 2024).

Dat sexting geen onschuldig fenomeen is, blijkt ook uit onderzoek van De Graaf et al. (2018). Uit dit onderzoek komt naar voren dat deelnemers die aan sexting deden een grotere kans hadden om ooit seks zonder wederzijdse toestemming mee te maken. Hetzelfde geldt voor deelnemers die een date of seksuele ervaring hadden met iemand via een datingapp.

Seksuele voorlichting over grenzen

In Nederland bestaan sinds de jaren zeventig preventieve programma's voor de bevordering van seksuele gezondheid. De seksuele gezondheid in Nederland lijkt relatief goed als we kijken naar tienerzwangerschappen of seksueel overdraagbare aandoeningen (van den Berg, 2013). Zo blijkt uit cijfers van Rutgers (2023) dat het aantal soa's en tienerzwangerschappen sinds 2017 minder is geworden.

Seksuele gezondheid is meer dan alleen de afwezigheid van ziekte, disfunctioneren of zwakte. Het gaat ook om hoe men op een positieve en respectvolle manier omgaat met seksualiteit en seksuele relaties (WHO, 2025). Ouders en scholen hebben een belangrijke rol in het verstrekken van seksuele voorlichting aan jongeren (Maimunah, S., 2019). Goede seksuele voorlichting biedt jongeren de kennis en vaardigheden om gezonde relaties aan te gaan, grenzen te stellen en te respecteren. Naast dat het jongeren helpt seksueel grensoverschrijdend gedrag te herkennen (Eisenberg et al., 2008), speelt het leren kennen en stellen van grenzen tijdens de seksuele opvoeding ook een cruciale rol in het voorkomen van seksueel grensoverschrijdend gedrag (Schippers et al., 2022). Zo blijkt uit onderzoek van Berlo (2022) dat een ongunstige opvoeding met weinig ondersteuning en empathie, risicofactoren kunnen zijn om pleger te worden van seksueel grensoverschrijdend gedrag. Van Berlo (2022) benadrukt daarbij dat het belangrijk is om aandacht te besteden aan opvattingen over gender en seks. En dat het versterken van communicatieve vaardigheden en weerbaarheid belangrijk zijn, ter preventie van seksueel grensoverschrijdend gedrag. Aandacht voor de emotionele complexiteit, zoals moeilijkheden die ervaren kunnen worden bij het stellen van grenzen, kan jongeren helpen om hun eigen grenzen en die van een ander beter te begrijpen.

Dit kan hen helpen bij overwegingen over geschikte relaties en het al dan niet aangaan van verschillende seksuele activiteiten. (Michels et al., 2005)

Seksuele vorming op scholen kan een belangrijke rol vervullen bij het verbeteren van de seksuele gezondheid en het seksueel welzijn van jongeren. Jongeren geven nadrukkelijk aan dat zij, zowel in de onder- als de bovenbouw, meer aandacht willen voor het bespreken van plezier, consent en LHBTI+ diversiteit (Cense e.a., 2020). Positieve en inclusieve seksuele vorming kan dit bieden. In plaats van de risico's als uitgangspunt te nemen, ligt de nadruk hierbij op seksueel plezier, respect en gelijkwaardigheid.

Het verschil tussen seksuele voorlichting en toestemming voorlichting is dat toestemming voorlichting verder gaat dan alleen de risico's van seks en ongeplande zwangerschappen. Bij toestemming voorlichting bespreekt men onderwerpen als toestemming vragen en hoe gezonde relaties aan te gaan (Bell, 2020). Toch is dit wat meestal nog niet gebeurt op middelbare scholen. Seksuele vorming is voornamelijk nog gericht op het voorkomen van risico's (De Looze et al, 2023).

Seksuele voorlichting is het meest effectief wanneer het vroeg en voor de seksuele activiteit begint (Goldfarb & Lieberman, 2021). Uit onderzoek van De Graaf en Beyers (2013) blijkt dat de meeste jongeren aan het begin van de adolescentie (10-12 jaar) nog niet hebben gezoend, terwijl ze aan het eind van de adolescentie vaak ervaring hebben met geslachtsgemeenschap. Het is daarom relevant om te kijken naar voorlichtingsboeken, omdat deze een toegankelijke en laagdrempelige manier bieden om kinderen al op jonge leeftijd kennis te laten maken met thema's als grenzen, lichamelijke integriteit en consent, nog voordat zij seksueel actief worden.

Eerder onderzoek

Vanuit de Verenigde Staten is er kritiek op de huidige seksuele voorlichting. Fine & McClelland (2006) wijzen erop dat de huidige seksuele voorlichting vaak onvolledig is en belangrijke aspecten van seksualiteit negeert, zoals plezier, intimiteit en machtsverhoudingen.

Een meer recente studie bevestigt dat voorlichtingsprogramma's niet consequent het onderwerp seksuele toestemming behandelen. Lau et al. (2023) wijzen erop dat de mate waarin grenzen en toestemming worden besproken sterk varieert tussen voorlichtingsprogramma's. Dit is afhankelijk van factoren zoals culturele normen, juridische kaders en beschikbare middelen.

Daarnaast toont het wereldwijde rapport van UN Women aan dat veel landen tekortschieten in de inhoud en implementatie van seksuele voorlichting (UNESCO, 2021). Gesselman et al. (2024) benadrukken dat het onderzoeksgebied rondom opkomende seksuele technologieën zoals apps en platforms die gebruikers helpen bij het leren navigeren van seksuele toestemming, nog in de kinderschoenen staat. Dit is belangrijk omdat dergelijke technologieën potentieel kunnen bijdragen aan het vergroten van bewustwording en vaardigheden omtrent het stellen van grenzen en verkrijgen van toestemming. Jongeren hebben tenslotte snel toegang tot social media.

Seksuele voorlichtingsboeken kunnen gebruikt worden als pedagogisch middel om gesprekken over seksualiteit en voortplanting met jonge kinderen toegankelijk te maken (Liang & Bowcher, 2019). De studie van Liang en Bowser (2019) richtte zich op de Chinese context en analyseerde twee prentenboeken voor kinderen. Uit de analyse blijkt dat deze boeken ouders ondersteunen in het bespreekbaar maken van het onderwerp seksualiteit bij hun kinderen. Dit laat zien dat seksuele voorlichtingsboeken een laagdrempelig middel kunnen zijn binnen de seksuele opvoeding van kinderen.

Diverse studies onderzocht hoe grenzen aan bod komen in seksuele voorlichting, maar velen roepen op tot een uitbreiding van seksuele voorlichting.

Doelstelling

Dit onderzoek heeft als doel om te onderzoeken hoe het onderwerp grenzen aan bod komt in seksuele voorlichtingsboeken voor jongeren tussen de tien en achttien jaar. Om dit doel te bereiken, bouwt dit onderzoek verder op bestaande literatuur en maakt het gebruik van seksuele voorlichtingsboeken als primaire bron. Hoe het onderwerp grenzen aan bod komt in de voorlichtingsboeken, zal onderzocht worden met behulp van een aantal deelvragen. Zo wordt er gekeken naar:

1. Hoe wordt het stellen van persoonlijke grenzen en het erkennen van andermans grenzen gepresenteerd in seksuele voorlichtingsboeken voor jongeren tussen de tien en achttien jaar?
2. Hoe wordt het geven of verkrijgen van toestemming gepresenteerd in seksuele voorlichtingsboeken voor jongeren tussen de tien en achttien jaar?
3. Hoe wordt seksueel grensoverschrijdend gedrag gepresenteerd in seksuele voorlichtingsboeken voor jongeren tussen de tien en achttien jaar?

Methode

Design

Dit onderzoek is uitgevoerd op basis van een kwalitatieve benadering. Specifiek is er gebruikgemaakt van een thematische inhoudsanalyse van seksuele voorlichtingsboeken. De teksten van de voorlichtingsboeken zijn gecodeerd om zo een beeld te creëren over hoe het thema grenzen aan bod is gekomen in de seksuele voorlichtingsboeken. Er is gekeken naar een breed domein van het onderwerp grenzen door verschillende thema's te bestuderen. De thema's die bestudeerd zijn, zijn het stellen van persoonlijke grenzen, erkennen van andermans grenzen, toestemming, sexting en seksueel grensoverschrijdend gedrag.

Selectiecriteria

De selectie van de boeken heeft plaatsgevonden van maart 2025 tot en met april 2025 uit de catalogus van het Centraal bestand Kinderboeken. De voorlichtingsboeken zijn geselecteerd aan de hand van een aantal inclusiecriteria. Zo is gekeken of de boeken gericht waren op de doelgroep van dit onderzoek, namelijk jongeren tussen de tien en achttien jaar oud; toegankelijk waren voor een breed publiek -ongeacht status of niveau van de lezer- en diende de boeken oorspronkelijk Nederlands geschreven zijn. Daarnaast is als criterium gehanteerd dat de boeken recent gepubliceerd moesten zijn, na 2015, omdat ervan uitgegaan is dat jongeren eerder recente literatuur lezen. Tot slot dienden de boeken het thema seksueel grensoverschrijdend gedrag of grenzen rondom seksualiteit te benoemen of bespreken. Dit is gecontroleerd door de hoofdstukken van de boeken eerst te scannen en kort door te bladeren om te beoordelen of deze thema's daadwerkelijk aan bod kwamen.

De trefwoorden die gebruikt zijn tijdens de dataverzameling, zijn: 'seksuele voorlichting', 'seksuele voorlichting grenzen' en 'seksuele grenzen'. Na de zoekopdracht op basis van de trefwoorden, zijn filters toegepast om alleen de boeken te tonen die na 2015 zijn gepubliceerd. Uiteindelijk zijn hier tien bruikbare boeken naar voren gekomen, die voldeden aan de inclusiecriteria. De boeken zijn vervolgens gereserveerd en opgehaald bij de openbare bibliotheek het Forum te Groningen. De tien geselecteerde boeken zijn te raadplegen in Tabel 1.

Opgemerkt dient te worden dat gedurende dit proces er een inclusiecriteria veranderd is.

Tijdens het selecteren van de boeken werd de aandacht getrokken door een boek dat oorspronkelijk Engels geschreven was. Dit boek viel op omdat het uit een serie getiteld 'Sex Education' kwam, welke uitgeroepen werd tot beste serie van 2021 (VPRO Gids, 2022).

Dit werd als zodanig belangrijk gevonden dat ervoor gekozen is om het boek wel mee te nemen tijdens de analyse. De serie zou mogelijk voor herkenning kunnen zorgen waardoor er een toegenomen kans is dat men dit boek kiest om te lezen. Daarnaast was dit inclusiecriteria in eerste instantie bedoeld om de focus te houden op de Nederlandse context, waardoor aanvankelijk werd gedacht dat de boeken ook in het Nederlands geschreven moesten worden. Dit bleek later minder relevant en om deze verschillende redenen is besloten het inclusiecriteria te veranderen.

Tabel 1
Boekselectie

Boek	Titel	Auteur(s)	Jaar van uitgave
1	<i>Dokter Corrie geeft antwoord</i>	Niki Padidar	2017
2	<i>Onder tussen in</i>	Laïla Koubaa & Laura Janssens	2021
3	<i>Seks is niks gek</i>	Bette Westera & Sylvia Weve	2021
4	<i>Ben jij ook op mij?</i>	Sanderijn van der Doef & Marian Latour	2016
5	<i>Sex safe</i>	Faya Lourens	2019
6	<i>Heb jij het al gedaan?</i>	Susan ter Horst-van de Wetering & Maja Wannet	2024
7	<i>Ik & seks</i>	Belle Barbé	2019
8	<i>De theemutsen; "let's talk about sex"</i>	Darcy Lazar & Jade den Adel	2016
9	<i>Doe het!</i>	Hanna Witton	2018
10	<i>Eerste hulp bij het leven</i>	Jordan Paramor	2021

Analyse

De analyse van de geselecteerde boeken werd uitgevoerd aan de hand van een thematische inhoudsanalyse. De eerste stap in de analyse was het globaal doorbladeren van de boeken en de hoofdstukken markeren met bookmarks die het thema grenzen behandelden, of waarvan uitgegaan werd dat dit thema daar aan bod zou komen. Vervolgens werden de geselecteerde hoofdstukken aandachtig gelezen. Na het lezen van de geselecteerde hoofdstukken werden er op inductieve en deductieve wijze codes toegekend aan verschillende thema's rondom grenzen. Om de interbeoordelaarsbetrouwbaarheid te waarborgen, is er gebruikgemaakt van een tweede codeur.

Tijdens het coderen is er gebruikgemaakt van het software programma ATLAS.ti Web (versie 7.9.0) om structuur aan te brengen en de boeken te analyseren.

Voorafgaand aan het codeerproces zijn op deductieve wijze codes opgesteld die gebaseerd zijn op het theoretische kader. Een voorbeeld van een deductieve code is "Toestemming expliciet vragen", afgeleid van het belang van expliciete instemming zoals besproken in de literatuur over seksuele voorlichting. Tijdens het codeerproces is er met name inductief gecodeerd. Doordat tijdens het codeerproces inductief coderen werd toegepast, zijn er gedurende het proces steeds meer codes toegevoegd aan de codeboom. De codes werden onderverdeeld in een hoofdcode, subcode en een eventuele sub-subcode. De sub-subcode betrok vaak de letterlijke tekst of een gevoelsuitdrukking zoals 'Wat zullen mensen wel niet van mij denken' bij de subcode 'schaamte'.

Aan het eind van de analyse werden alle codes nogmaals gelezen en werd de definitieve codeboom gecreëerd om zo een antwoord te formuleren op de onderzoeksvraag.

Door de analyse zijn er in totaal 114 codes gecreëerd. Deze zijn onderverdeeld in vijf thema's: Stellen van persoonlijke grenzen; Erkennen van andermans grenzen; Toestemming; Sexting; Seksueel grensoverschrijdend gedrag. Door middel van een hybride vorm van coderen is er een codeboom opgesteld over hoe het thema grenzen wordt gepresenteerd in de voorlichtingsboeken voor kinderen. De codeboom is te raadplegen in bijlage 1.

Om de kwaliteit van de analyse te waarborgen is ervoor gekozen om elk boek op een consistente en systematische manier te coderen, zoals beschreven is in de analyse. Door alle boeken op dezelfde wijze te benaderen, is gepoogd de kans op willekeurige of inconsistente interpretaties te beperken.

Ter bevordering van de intersubjectiviteit en de betrouwbaarheid van de codering is één boek in samenwerking met een tweede, onafhankelijke codeerder geanalyseerd. Door onafhankelijk van elkaar dezelfde materie te coderen en eventuele verschillen in interpretatie te bespreken tot consensus werd bereikt, is gecontroleerd of de codes niet afhankelijk waren van één individuele lezing van de tekst. De verschillen die zich voordeden gedurende het codeerproces, hadden voornamelijk betrekking op de benaming. Zo werd de code 'gevoelens van ongemak' bijvoorbeeld veranderd naar 'twijfel of ongemak'. Deze werkwijze versterkt de validiteit van de onderzoeksresultaten en laat zien dat de coderingen niet willekeurig zijn, maar zorgvuldig en onderbouwd tot stand zijn gekomen.

Resultaten

Uit de analyse blijkt dat alle tien onderzochte boeken het onderwerp grenzen behandelen.

Onder tussen in en seks is niks gek behandelen het onderwerp grenzen in de context van sexting, maar gaan verder niet in op het brede onderwerp van grenzen en consent. De mate waarin grenzen worden behandeld in de voorlichtingsboeken verschilt per boek. In de meeste boeken wordt er minstens één hoofdstuk gependend aan dit thema, maar de wijze waarop grenzen worden aangegeven, varieert. Sommige boeken beperken zich tot het aangeven van persoonlijke grenzen, terwijl andere boeken uitgebreider ingaan op het thema grenzen en ook onderwerpen behandelen zoals grenzen respecteren van anderen. In de meeste voorlichtingsboeken wordt ook het onderwerp seksueel grensoverschrijdend gedrag behandeld. De boeken die een oudere doelgroep willen aanspreken, besteden meer aandacht aan grenzen. Daarnaast behandelen meer recent gepubliceerde boeken ook het onderwerp sexting.

Deelvraag 1

Hoe wordt het stellen van persoonlijke grenzen en het erkennen van andermans grenzen gepresenteerd in seksuele voorlichtingsboeken voor jongeren tussen de tien en achttien jaar?

Het thema stellen van persoonlijke grenzen komt in vrijwel alle voorlichtingsboeken terug. De meeste boeken leggen vooral de nadruk op het voelen en uitspreken van persoonlijke grenzen. Kinderen wordt geleerd dat ze zelf mogen bepalen hoe ver ze willen gaan en dat hun gevoel hierin leidend is. Deze boodschap wordt vaak op een directe, bevelende toon overgebracht, zoals ‘onthoud dat jij en jouw veiligheid altijd het belangrijkste zijn.’ (Paramor, 2021) en soms meer adviserend, zoals: ‘Het is vooral belangrijk dat je er 100% achter staat en goed aangeeft hoever je wilt gaan als je ervoor kiest om seks te hebben met iemand.’ (Lourens, 2019).

In vrijwel alle boeken wordt het belang onderstreept van duidelijke communicatie, waarbij kinderen expliciet leren hoe ze kunnen zeggen dat iets niet prettig voelt. In *Dokter Corrie geeft antwoord* is er een apart hoofdstuk gewijd aan dit onderwerp, getiteld ‘Hoe zeg je nee?’ (Padidar, 2021). Hierin worden suggesties gedaan om ‘nee’ te zeggen op een aardige, eerlijke en duidelijke manier, zonder de ander onnodig te kwetsen.

Hoewel verbale communicatie ruim aan bod komt, is het opvallend dat fysieke manieren om grenzen aan te geven slechts zelden worden besproken. Slechts één boek noemt non-verbale signalen, zoals het wegduwen van iemand, een stap achteruit zetten of – indien mogelijk – de hand van de ander weghalen (Padidar, 2021).

Wat daarnaast opvalt, is dat geen enkel boek expliciet ingaat op het stellen van grenzen op basis van verstand of rationele overwegingen. De nadruk ligt op gevoel: ‘voelt iets goed of niet’. Er wordt nauwelijks besproken hoe complex en moeilijk het af en toe kan zijn om persoonlijke grenzen aan te geven.

De aandacht die besteed wordt aan het erkennen van andermans grens, is beperkt in vergelijking met persoonlijke grenzen. De toon waarop dit thema benaderd wordt is vaak op een bevelende wijze, zoals ‘nee is nee, heel moeilijk is dat niet’ (Barbé, 2019). De boeken *Dokter Corrie geeft antwoord* en *Eerste hulp bij het leven* benoemen ook dat het belangrijk is om de signalen van de ander te herkennen, zoals lichaamstaal of twijfel, terwijl de overige boeken vooral blijven bij korte uitspraken en duidelijk benoemen van grenzen.

In *Ik & seks* wordt het belang van wederzijdse grenzen en expliciete toestemming sterk benadrukt. Het boek gebruikt duidelijke uitspraken als ‘nee is nee, heel moeilijk is dat niet’. Naast duidelijke uitspraken biedt het boek ook ruimte voor nuance, door bijvoorbeeld uit te leggen dat toestemming op elk moment mag worden ingetrokken en dat elke seksuele handeling om hernieuwde bevestiging vraagt. Ondanks de nuance en duidelijke uitspraken is het opvallend

dat dit boek nauwelijks spreekt over non-verbale grenzen. Hierdoor ontstaat het beeld dat andermans grenzen pas valide zijn wanneer ze met woorden worden geuit, terwijl lichamelijke reacties of twijfel/ongemak ook belangrijke signalen kunnen zijn.

Deelvraag 2

Hoe wordt het geven of verkrijgen van toestemming gepresenteerd in seksuele voorlichtingsboeken voor jongeren tussen de tien en achttien jaar?

Het onderwerp toestemming komt in bijna alle geanalyseerde boeken terug. De mate van aandacht varieert in dit thema. Dit kan komen doordat toestemming een breed onderwerp is. Toestemming speelt namelijk een grote rol in zowel persoonlijke grenzen als andermans grenzen maar ook bij sexting. Zodra een handeling zonder toestemming gebeurt, spreken we over seksueel grensoverschrijdend gedrag. Om deze reden is toestemming een meer overkoepelend thema en zijn er meerdere categorieën binnen dit thema. Over het algemeen behandelen de boeken met een oudere doelgroep (13+) het thema toestemming uitgebreider en genuanceerder. In de boeken die bedoeld zijn voor jongere kinderen, is toestemming meestal gekoppeld aan een uitleg van gedragsregels zoals ‘Iets met het lichaam van een ander doen dat die ander niet wil, is niet aardig en niet leuk.

Dat mogen anderen ook niet bij jou doen. Je lichaam is van jou en je lichaam is iets bijzonders. Daar mag jij alleen over beslissen' (Van der Doef, 2011).

Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat tieners vaker in aanraking komen met situaties waarin seksuele grenzen en toestemming een rol spelen, bijvoorbeeld als zij gaan daten, seksueel contact hebben of online interacties. Voor hen is het belangrijk om die situaties te kunnen herkennen en dat zij hierin worden voorgelicht (De Graaf & Beyers 2013).

De toon waarmee over toestemming gesproken wordt is overwegend adviserend en informerend. In een aantal boeken wordt benadrukt dat toestemming een proces is dat herhaaldelijk bevestigd dient te worden. Sommige boeken besteden aandacht aan de gevoelens die komen kijken bij toestemming, zoals twijfel of schaamte. Informatie over hoe jongeren met deze gevoelens om kunnen gaan, komt echter minder vaak voor. In het boek *Doe het* wordt uitgebreid stilgestaan bij wat instemming/toestemming betekent. Zo is er ook aandacht voor alcoholgebruik en toestemming, omdat alcohol de grenzen vervaagt wat men wil en niet. Er wordt duidelijk aangegeven dat alcohol geen uitnodiging of excuus mag zijn voor seksueel misbruik of verkrachting. Dit wordt met een krachtige manier ondersteund zoals 'ook als je drinkt, ben je volledig verantwoordelijk voor je daden en als iemand straalbezopen is, blijf je met je vingers van die persoon af'. Daarnaast wordt er in *doe het* ook aandacht geschonken aan instemming en doofheid. Instemming valt onder toestemming en kan zowel verbaal als non-verbaal worden aangegeven. Witton (2018) staat stil bij hoe je je grenzen kan aangeven als slechthorend/doof persoon. Zo worden er suggesties gegeven van het licht aanhouden tijdens seksuele activiteiten, zodat er door middel van liplezen communicatie mogelijk is. En wordt gebarentaal genoemd als optie om te communiceren over grenzen.

De meeste boeken besteedden aandacht aan het onderwerp sexting. In meer recent verschenen boeken wordt het onderwerp sexting uitgebreider behandeld dan in oudere publicaties.

Deze toegenomen aandacht sluit aan bij de groeiende erkenning dat sexting risico's met zich mee kan brengen. Zo is het sinds 2020 bijvoorbeeld strafbaar om niet-consensuele foto's te delen (Krebbekx, 2024). Sexting wordt in de boeken over het algemeen beschreven als iets spannends en iets wat de nieuwsgierigheid kan wekken. Daarbij wordt vrijwel overal benadrukt dit alleen te doen met iemand die je vertrouwt en dat het belangrijk is nooit je gezicht kenbaar te laten zien op een foto. Ook wordt bijna overal aangegeven dat het doorsturen van foto's/video's strafbaar is. Deze toon is over het algemeen waarschuwend en direct.

Daarnaast wordt er aandacht besteed aan de veelvoorkomende gevoelens die met sexting gepaard gaan. Zo worden er in een aantal boeken ervaringsverhalen verteld of een suggestie gedaan welke gevoelens er op kunnen treden.

Eén boek springt eruit door de toon waarop sexting besproken wordt. In *Seks is niks gek* wordt sexting sterk ontraden, met citaten als: 'hoe trots je ook bent op je eigen lijf, zet er nooit blote foto's van op sociale media, ook niet als iemand anders daarom vraagt'. In een gedicht over sexting wordt bovendien in een voetnoot toegevoegd: 'Nooit doen oma', wat de afkeurende houding ten opzichte van sexting verder onderstreept.

Deelvraag 3

Hoe wordt seksueel grensoverschrijdend gedrag gepresenteerd in seksuele voorlichtingsboeken voor jongeren tussen de tien en achttien jaar?

Het thema seksueel grensoverschrijdend gedrag trok in vrijwel alle boeken de aandacht. Aangezien de thema's persoonlijke grenzen, andermans grenzen en toestemming dit thema ook raakt, is het logisch dat er gesproken wordt over seksueel grensoverschrijdend gedrag en de gevolgen ervan. In bijna alle boeken wordt benadrukt hoe belangrijk het is om hulp te zoeken als je te maken krijgt met seksueel grensoverschrijdend gedrag. Er wordt herhaaldelijk duidelijk gemaakt dat het slachtoffer nooit schuldig is en in bijna elk boek wordt verwezen naar instanties of personen die je kunnen helpen, zoals de Kindertelefoon. Een opvallende bevinding in *De Theemutsen*, is dat het als enige expliciet benoemt dat de gevolgen ook pas later merkbaar kunnen zijn en noemen daarbij een psycholoog als mogelijke hulpbron.

Seksueel grensoverschrijdend gedrag wordt verschillend uitgelegd in de boeken. De meeste boeken leggen de nadruk op de rol van dwang, met name in fysieke situaties. Niet-fysieke vormen van seksueel grensoverschrijdend gedrag, zoals manipulatie of verbale druk, blijven daarentegen grotendeels onderbelicht.

Eén boek dient in het bijzonder opgemerkt te worden. Het boek *Onder tussen in* valt onder seksuele voorlichtingsboeken en heeft een doelgroep van 13-18 jaar. Opvallend aan dit boek is dat het door middel van stripverhalen informatie probeert over te brengen wat betreft het thema sexting. In het stripverhaal wordt uitgelegd wat sexting inhoudt en wordt benoemd dat sexting op zichzelf geen probleem hoeft te zijn wanneer dit met wederzijdse toestemming gebeurt en de beelden niet verder worden verspreid. Voor een beter overzicht wordt verwezen naar afbeelding 1.

(Afbeelding 1 Koubaa & Janssens, 2021)

De boodschap en uitleg worden in dit boek volledig via stripverhalen overgebracht. Hierdoor worden herkenbare situaties uit het leven van jongeren op een visuele en toegankelijke manier gepresenteerd. Het gebruik van strips als medium verbetert de onderwijservaring doordat het leren aantrekkelijker en toegankelijker maakt (Huang et al., 2024). Dit boek is opvallend omdat het het enige boek is dat gebruikmaakt van deze vorm van media. In de overige boeken wordt ook gebruikgemaakt van afbeeldingen, maar niet zoals het in *onder tussen in* wordt gedaan.

Conclusie

Door middel van een thematische inhoudsanalyse is er onderzoek gedaan naar de representatie van het thema grenzen in seksuele voorlichtingsboeken voor tieners tussen de tien en achttien jaar oud. De centrale vraag van dit onderzoek luidt: *“Hoe besteden seksuele voorlichtingsboeken voor jongeren tussen de tien en achttien jaar aandacht aan het thema grenzen?”*

Om antwoord te geven op de centrale vraag zijn er verschillende deelvragen systematisch behandeld.

Deelvraag 1: *Hoe wordt het stellen van persoonlijke grenzen en het erkennen van andermans grenzen gepresenteerd in seksuele voorlichtingsboeken voor jongeren tussen de tien en achttien jaar?*

Het thema persoonlijke grenzen komt ruimschoots terug in de voorlichtingsboeken. De meeste boeken leggen sterk de nadruk op het voelen en uitspreken van persoonlijke grenzen. Hierbij worden jongeren handvatten aangereikt om te leren hun grens aan te geven op een aardige en duidelijke manier, zonder een ander te kwetsen.

Hoewel het verbaal aangeven van grenzen veel aandacht krijgt, blijft het gebruik van non-verbale signalen om grenzen aan te geven onderbelicht. Ook de emotionele complexiteit rondom het aangeven van grenzen, zoals de moeilijkheden die men kan ervaren of gevoelens van twijfel, schaamte, en angst worden beperkt behandeld.

Het belang van het respecteren van andermans grenzen wordt in vrijwel alle boeken genoemd. Echter kan worden gesteld dat de aandacht hiervoor summier is. De toon waarop dit thema in de boeken wordt behandeld, is vaak oppervlakkig en directief. Ook in dit thema is er weinig aandacht voor non-verbale signalen, waardoor het beeld ontstaat dat grenzen alleen geldig zijn als ze expliciet en verbaal worden geuit. Twee boeken zijn hierop een uitzondering en benoemen ook dat lichaamstaal belangrijk is om naar te kijken.

Deelvraag 2: Hoe wordt het geven of verkrijgen van toestemming gepresenteerd in seksuele voorlichtingsboeken voor jongeren tussen de tien en achttien jaar?

Het thema toestemming komt rijkelijk aan bod in de voorlichtingsboeken. Het wordt als een essentieel onderwerp gezien en dit thema wordt dan ook vaak als los hoofdstuk behandeld in de boeken. Er is aandacht voor dat toestemming een proces is wat voortdurend opnieuw gevraagd dient te worden. Daarnaast besteden enkele boeken ook aandacht voor situaties waarin persoonlijke of andermans grenzen kunnen vervagen door bijvoorbeeld alcoholgebruik. Hoewel het thema veel aandacht krijgt, blijft de behandeling van emotionele complexiteit beperkt.

Sexting krijgt in recent gepubliceerde boeken meer aandacht en wordt overwegend besproken als risicovol, met een waarschuwende toon. Er wordt vooral gefocust op veiligheid en juridische gevolgen. Ook wordt er aandacht besteed aan dat men zich niet onder druk moet laten zetten, waarbij manipulatie en dwang aan bod komen. De meeste auteurs benadrukken dat men goed moet nadenken over wie het vertrouwd met sexting.

Deelvraag 3: Hoe wordt seksueel grensoverschrijdend gedrag gepresenteerd in seksuele voorlichtingsboeken voor jongeren tussen de tien en achttien jaar?

Het onderwerp seksueel grensoverschrijdend gedrag komt in alle geanalyseerde boeken aan bod. De toon is overwegend empathisch en ondersteunend. Er wordt namelijk altijd benadrukt dat de verantwoordelijkheid van dergelijke gebeurtenissen niet jouw verantwoordelijkheid is en dat men als slachtoffer beschouwd dient te worden. Ook wordt er veel nadruk gelegd op het zoeken van hulp en worden er verschillende instanties genoemd, zoals de Kindertelefoon en een

psycholoog. Daarnaast besteden enkele boeken aandacht aan de situatie waarin een bekende slachtoffer is geworden van seksueel grensoverschrijdend gedrag en de mogelijke rol die je als buitenstaander daarin kunt vervullen. Verder benoemen alle boeken verschillende emoties die men kan ervaren wanneer het slachtoffer is geworden van seksueel grensoverschrijdend gedrag, waarmee de auteurs beogen erkenning en herkenning te bieden. Fysiek gedrag wordt veel besproken, maar subtielere vormen zoals manipulatie blijven daarentegen onderbelicht.

Concluderend kan worden gesteld dat het thema grenzen in de seksuele voorlichtingsboeken voor jongeren tussen de tien en achttien jaar ruimschoots behandeld wordt. In alle geanalyseerde voorlichtingsboeken komt het onderwerp aan bod, maar de mate van diepgang is verschillend.

Zo besteden de meeste boeken veel aandacht aan persoonlijke grenzen, het verbaal aangeven van grenzen, het onderwerp toestemming en seksueel grensoverschrijdend gedrag. De overige thema's, sexting en andermans grenzen komen minder dominant aan bod. Een opvallende bevinding is dat er weinig aandacht is voor non-verbale signalen en de emotionele complexiteit bij het aangeven van persoonlijke grenzen. Daarnaast is er ook beperkt aandacht voor de subtiele vormen van seksueel grensoverschrijdend gedrag, zoals manipulatie en dwang. Deze opvallende bevindingen zullen uitgebreid besproken worden in het volgende hoofdstuk, de discussie. De verschillende manieren van diepgang in de boeken laten zien dat er geen eenduidige manier is voor voorlichting over het onderwerp grenzen. Sommige boeken bieden uitgebreide hoofdstukken aan, terwijl andere boeken slechts kort ingaan op een van de deelonderwerpen.

Een gemeenschappelijk uitgangspunt in alle boeken is het belang van duidelijke communicatie over persoonlijke grenzen en toestemming. Het onderwerp grenzen komt ruimschoots aan bod in alle boeken en speelt een cruciale rol in de voorlichting voor veilige en respectvolle seksuele interacties tussen jongeren.

Discussie

Methodologische reflectie

In deze methodologische reflectie wordt er kritisch gereflecteerd op de keuzes die zijn gemaakt tijdens dit onderzoek. Gedurende dit onderzoek is de focus van het onderwerp grenzen aangescherpt. Waar aanvankelijk de focus lag op seksueel grensoverschrijdend gedrag, werd naarmate het onderzoek vorderde duidelijk dat dit een breed domein is. Tijdens de analyse bleek steeds meer hoe belangrijk het onderwerp grenzen en het aanleren van grenzen is in de preventie van seksueel grensoverschrijdend gedrag. Ook Schippers et al. (2022) beamen de cruciale rol van het leren kennen en stellen van grenzen tijdens de seksuele opvoeding. Om deze reden is ervoor gekozen om de onderzoeksvraag aan te scherpen om beter zicht te krijgen op hoe jongeren leren over grenzen, wat bijdraagt aan de preventie van seksueel grensoverschrijdend gedrag. De onderzoeksvraag is om deze reden bewust bijgesteld. Voorheen was de onderzoeksvraag: "Hoe *besteden seksuele voorlichtingsboeken voor tieners aandacht aan het thema seksueel grensoverschrijdend gedrag?*" Deze vraag werd aangescherpt tot "Hoe *besteden seksuele voorlichtingsboeken voor jongeren tussen de tien en achttien jaar aandacht aan het thema grenzen?*"

Het oorspronkelijke thema werd hierbij niet losgelaten, maar werd vanuit een concreet perspectief benaderd.

Inhoudelijke reflectie

In dit onderzoek is onderzocht hoe het onderwerp grenzen aan bod komt in seksuele voorlichtingsboeken. Daarbij is stilgestaan bij meerdere thema's die aansluiten bij het onderwerp grenzen om zo een compleet beeld te schetsen. De resultaten van dit onderzoek laten zien dat alle geanalyseerde voorlichtingsboeken ruimschoots aandacht besteden aan het onderwerp grenzen, maar er dient wel gesteld te worden dat er variatie is in diepgang.

De bevindingen sluiten in grote lijnen aan bij het theoretische kader. Zo stellen Lau et al (2023) dat de mate waarin grenzen en toestemming worden besproken sterk varieert tussen voorlichtingsprogramma's. Dit blijkt ook uit de analyse van de tien geselecteerde boeken. Sommige boeken besteden kort aandacht aan het onderwerp, terwijl andere meerdere hoofdstukken eraan wijzen. Fine & McClelland observeerden in 2006 dat seksuele voorlichting belangrijke aspecten van seksualiteit negeren, zoals plezier, intimiteit en machtsverhoudingen. Uit dit onderzoek blijkt dat er wel degelijk aandacht is voor plezier en intimiteit. Echter blijft de aandacht voor machtsverhoudingen nog wel onderbelicht in het merendeel van de boeken.

Dat de aandacht voor machtsverhoudingen belangrijk is blijkt uit onderzoek naar seksueel geweld. Deze worden meestal niet gepleegd vanuit seksuele motieven, maar vaak omdat de daders geen besef hebben van de machtsverschillen tussen hen en het slachtoffer, waardoor er makkelijk over grenzen heen gegaan kan worden. Zo wordt er vaak als antwoord gegeven ‘ik dacht dat zij het ook wilde’, als er gevraagd wordt naar beweegredenen. (Jonker & Ohlrichs, 2009) In dat licht valt ook op dat er, in vergelijking met persoonlijke grenzen, weinig aandacht is voor het respecteren van andermans grenzen. In de literatuur naar seksuele relaties is er wel aandacht voor de subtiele vormen van relaties aangaan, zoals Vowels et al. (2022) omschrijven. Terwijl in onderzoek naar seksueel grensoverschrijdend gedrag, de subtiele vormen niet tot nauwelijks worden besproken. Vowels et al. (2022) maken duidelijk dat seksuele responsiviteit bijdraagt aan een positieve seksuele relatie en iemands welzijn. Zij omschrijven seksuele responsiviteit als bereid zijn om te communiceren en te luisteren naar de verbale en non-verbale signalen van een partner, tegemoetkomen aan wensen en behoeften vrij van druk, schaamte of schuldgevoel. Ondanks dat zij deze definitie buiten het kader van seksueel grensoverschrijdend gedrag bestuderen, maakt hun definitie duidelijk dat respect voor andermans grenzen, vrij van druk schaamte of schuldgevoel, een voorwaarde is die ook cruciaal is ter preventie van seksueel grensoverschrijdend gedrag. Ook cultureel antropoloog en criminoloog Janssen, die zich al jaren bezighoudt met de thematiek rondom seksueel grensoverschrijdend gedrag, benoemt nadrukkelijk dat jongeren van jongs af aan al moeten leren dat het belangrijk is om eigen grenzen te kennen en te kunnen aangeven. En óók om die van een ander te kennen en te respecteren. (Van Berlo, 2022)

Daarnaast is er weinig aandacht voor de emotionele complexiteit rondom het stellen van persoonlijke grenzen. Jongeren krijgen in de voorlichtingsboeken voornamelijk richtlijnen over hoe en wanneer ze nee kunnen zeggen, waarbij de focus met name ligt op verbale communicatie. Hierbij is er weinig aandacht voor hoe complex het soms kan zijn om grenzen aan te geven, welke gevoelens hierbij komen kijken of de rationele overwegingen, waarbij nee gezegd wordt omdat iets simpelweg niet goed voelt. Uit onderzoek van Marcantonio & Jozkowski (2023) blijkt dat studenten bij het uitleggen van ‘geen toestemming’ niet alleen denken aan woorden zoals “nee”, maar ook aan gevoelens en gedrag. Dit toont aan dat studenten een breed beeld hebben van de manier waarop je toestemming kan uitleggen. Dit is belangrijk voor voorlichting over seksualiteit, omdat het laat zien dat je bij het leren over toestemming ook aandacht moet hebben voor emoties en lichaamstaal.

Ook vonden zij dat mannen de neiging hebben om zich meer te richten op gedragssignalen met betrekking tot seksuele weigering en toestemming, dan op verbale aspecten. (Marcantonio & Jozkowski, 2023). Dit laat zien dat richtlijnen voor het alleen verbaal aangeven van grenzen te beperkt zijn. In de voorlichtingsboeken zien we echter terug dat er voornamelijk gefocust wordt op het geven van richtlijnen, waarbij er geen aandacht is voor de emotionele complexiteit. Aandacht voor die emotionele complexiteit kan jongeren helpen. Het kan hen ondersteunen bij hun overwegingen over geschikte relaties en het wel of niet deelnemen aan verschillende seksuele activiteiten (Michels et al., 2005). Ook jongeren zelf geven aan behoefte te hebben aan een uitgebreide voorlichting over onderwerpen als het gaat om problemen en conflicten. Ze willen concrete scenario's voor situaties die ze tegenkomen (Cence et al., 2020).

Hier zouden de voorlichtingsboeken een cruciale rol in kunnen spelen, om jongeren vaardigheden aan te leren die helpend zijn bij besluitvorming en scenario's te geven in plaats van alleen richtlijnen te benoemen.

Beperkingen van het onderzoek

Dit onderzoek kent een aantal beperkingen. Ten eerste betreft de analyse tien seksuele voorlichtingsboeken, wat niet representatief is voor alle Nederlandse voorlichtingsboeken. Dit zou de representativiteit van de resultaten mogelijk kunnen beïnvloeden. Daarnaast is er gefocust op de doelgroep tien tot achttien jaar. Voor een uitgebreider weergave van de representatie over grenzen is het interessant om te kijken naar een andere leeftijdscategorie. Ook kan er gekeken worden naar vanaf wanneer grenzen relevant worden voor kinderen. Dit is tevens dan ook een aanbeveling voor verder onderzoek. Tot slot is er geen aandacht besteed aan de auteurs van de boeken. Dit zou mogelijk een vertekend beeld kunnen schetsen van de gevonden resultaten. Voor vervolgonderzoek zou het wellicht relevant kunnen zijn om de overwegingen en achtergronden van de auteurs mee te nemen.

Sterke aspecten

Dit onderzoek snijdt een belangrijk onderwerp aan in de heersende tijdgeest. Zoals eerder vermeld staat seksueel grensoverschrijdend gedrag hoog op de politieke en maatschappelijke agenda. Met dit onderzoek is gepoogd bij te dragen aan seksuele voorlichting die jongeren in staat stelt weloverwogen keuzes te maken, respectvol met elkaar om te gaan en adequaat te handelen wanneer grenzen worden overschreden.

Hoewel de steekproef van de boeken een minimum treft, draagt het, samen met de aanvullende literatuur, bij aan een representatie van uitgebreide seksuele voorlichting. Daarnaast is gebruikgemaakt van een openbare bibliotheek voor de voorlichtingsboeken, wat het mogelijk maakt om een breed publiek te bereiken. Dit verhoogt de toegankelijkheid van de bevindingen. Het coderen van de voorlichtingsboeken is op een systematische wijze voltrokken met behulp van het softwareprogramma Atlas. Ti Web (versie 7.9.0). Ook is het coderingsproces en het analyseplan uitgebreid belicht, wat mogelijkheid biedt tot replicatie van dit onderzoek. Door een transparante aanpak is de kans op subjectieve interpretaties van de onderzoeker verkleind.

Aanbevelingen

Voor toekomstig onderzoek zijn verschillende invalshoeken mogelijk. Zo zou het interessant kunnen zijn om te kijken naar hoe de aandacht voor het onderwerp grenzen verandert over een langere tijdsperiode. Aangezien dat ook al bleek uit het onderzoek van Fine & McClelland (2006) in vergelijking met dit onderzoek. Daarnaast zou het interessant kunnen zijn om te kijken naar de effectiviteit van de voorlichtingsboeken. In hoeverre vinden jongeren zelf dat de boeken bijdragen aan het vergroten van hun kennis op seksueel gebied? Hiervoor zouden interviews met de jongeren een passende methode zijn. Tot slot zou een grotere steekproef van de boeken helpen om de bevindingen van dit onderzoek te versterken en de generaliseerbaarheid van de bevindingen te vergroten.

Referentielijst

Primaire bronnen

Barbé, B. (2019) *Ik & seks Het sekspositieve voorlichtingsboek voor jongeren*. Uitgeverij Harper collins

Koubaa, L. & Janssens, L. (2021) *Onder tussen in*. Uitgeverij Vrijdag

Lazar, D., & Adel, J. D. (2016). *De Theemutsen: Let's talk about sex*. Luitingh Sijthoff

Lourens, F. (2019) *Sex safe*. Uitgeverij Mkbm Publishing

Padidar, N. (2017) *Dokter corrie geeft antwoord*. Uitgeverij de Harmonie

Paramor, J. (2021). *Sex Education - Eerste hulp bij het leven*. Overamstel Uitgevers

Ter Horst- van de wetering, S. & Wannet, M. (2024) *heb jij het al gedaan?* Uitgeverij Snor

Van der Doef, S. (2011). *Ben jij ook op mij?* Amsterdam: Ploegsma

Westera, B. (2021) *Seks is niks gek*. Amsterdam: Samsara Uitgeverij B.V.

Witton, H. (2018) *Doe het!* Oke we hebben het dus over seks. Uitgeverij Blossom Books B.V.

Wetenschappelijke literatuur

- ATLAS.ti Scientific Software Development GmbH. (2023). [Atlas.ti](https://atlasti.com).
Opgehaald van ATLAS.ti
Web (Version 7.9.0) [Qualitative data analysis software]:
<https://atlasti.com>
- Bell, Marlesha C., "Changing the Culture of Consent: Teaching Young Children Personal Boundaries" (2020). *USF Tampa Graduate Theses and Dissertations*.
<https://digitalcommons.usf.edu/etd/8435>
- Beres, M. A. (2014). Rethinking the concept of consent for anti-sexual violence activism and education. *Feminism & Psychology*, 24(3), 373-389. <https://doi.org/10.1177/0959353514539652> (Original work published 2014)
- Brown, S. E., & Battle, J. S. (2019). Ostracizing targets of workplace sexual harassment before and after the #MeToo movement. *Equality Diversity And Inclusion An International Journal*, 39(1), 53–67. <https://doi.org/10.1108/edi-09-2018-0162>
- Cense, M., De Grauw, S., & Vermeulen, M. (2020). ‘Sex Is Not Just about Ovaries.’ Youth Participatory Research on Sexuality Education in The Netherlands. *International Journal Of Environmental Research And Public Health*, 17(22), 8587. <https://doi.org/10.3390/ijerph17228587>
- De Graaf, H., Beyers, W., & Van Acker, J. (2012). De seksuele carrière van Nederlandse en Vlaamse jongeren. *Kind en Adolescent*, 33(4), 179–187. <https://doi.org/10.1007/s12453-012-0024-2>
- De Graaf, H., Verbeek, M., Van Den Borne, M., & Meijer, S. (2018). Offline and Online Sexual Risk Behavior among Youth in the Netherlands: Findings from “Sex under the Age of 25”. *Frontiers in Public Health*, 6. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2018.00072>
- De Haas, S. (2012). Seksueel grensoverschrijdend gedrag onder jongeren en volwassenen in Nederland. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 36(2), 136-145.
- De Looze, M., Meijburg, S., Vermeulen, M., Lips, R., & Van Ditzhuijzen, J. (2023). ‘Gewoon’ met elkaar in gesprek gaan: Positieve en inclusieve seksuele vorming in het voortgezet onderwijs: barrières en succesvolle benaderingen van docenten. Universiteit Utrecht. ISBN: 978-90-393-7620-1.

- Eisenberg, M. E., Bernat, D. H., Bearinger, L. H., & Resnick, M. D. (2008). Support for comprehensive sexuality education: Perspectives from parents of school-age youth. *Journal of adolescent health*, 42 (2008) 352-359, DOI:10.1016/j.jadohealth.2007.09.019
- Fine, M., & McClelland, S. I. (2006). Sexuality education and desire: Still missing after all these years. *Harvard Educational Review*, 76(3), 297-337. <https://doi.org/10.17763/haer.76.3.w5042g23122n6703>
- Gesselman, A. N., Kaufman, E. M., Bennett-Brown, M., & Campbell, J. T. (2024). Camsites as a Context for Sexual Consent Education: User Experiences. *The Journal of Sex Research*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1080/00224499.2024.2369662>
- Goldfarb ES, Lieberman LD. Three Decades of Research: The Case for Comprehensive Sex Education. *J Adolesc Health*. 2021 Jan;68(1):13-27. doi: 10.1016/j.jadohealth.2020.07.036. Epub 2020 Oct 12. PMID: 33059958.
- Huang, Y., Rahman, A. R. A., & Yahaya, M. F. bin. (2024). Applying Comics as Learning Tools: A Thematic Review. *International Journal of Academic Research in Progressive Education and Development*, 13(3), 22530–2276.
- Jonkers, M., & Ohlrichs, Y. (2009). Seksuele moraal en jonge zedendaders: Worden grenzen steeds vager? *Tijdschrift voor Seksuologie*, 33, 121-126
- Krahé, B., & Berger, A. (2017). Longitudinal pathways of sexual victimization, sexual self-esteem, and depression in women and men. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 9(2), 147–155. <https://doi.org/10.1037/tra0000198>
- Krebbekx, W. (2024) A tale of girl-sends-nudes-to-boy? Unscripting sexting in a Dutch school, *Journal of Gender Studies*, 33:4, 375-385, DOI:10.1080/09589236.2023.2242288
- Krebbekx, W. (2019). What else can sex education do? Logics and effects in classroom practices. *Sexualities*, 22(7-8), 1325-1341. <https://doi.org/10.1177/1363460718779967>
- Kuyper, L., de Wit, J., Adam, P., Woertman, L., & van Berlo, W. (2010). Grensoverschrijdende seksuele ervaringen en gedragingen onder jongeren. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 34(2), 90-103.
- Lau, M., Tebb, K. P., Baca, M. A., Desrosiers, F., Galagali, P. M., Kanbur, N., Karandikar, G. M., Klein, D. A., Santa Maria, D., & Hwang, L. Y. (2023). Promoting sexual consent principles in the sexual and reproductive health care of adolescents and young adults. *Journal of Adolescent Health*, 73(2), 205-209. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2023.04.002>

- Leander, E.-M. B. (2022). Children's sexuality and nudity in discourse and images in a danish education and care journal over 50 years (1970–2019): The emergence of “the child perpetrator of sexual abuse” in an international perspective. *Archives of Sexual Behavior*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1007/s10508-022-02421-5>
- Liang, J.Y. & Wendy L. Bowcher (2019) Legitimizing sex education through children's picture books in China, *Sex Education*, 19:3, 329-345, DOI:10.1080/14681811.2018.1530104
- Maimunah, S. (2019). Importance of sex education from the adolescents' perspective: A study in Indonesia. *Open Journal for Psychological Research*, 3(1), 23-30. <https://doi.org/10.32591/coas.ojpr.0301.03023m>
- Michels, T. M., Kropp, R. Y., Eyre, S. L., & Halpern-Felsher, B. L. (2005). Initiating sexual experiences: How do young adolescents make decisions regarding early sexual activity? *Journal of Research on Adolescence*, 15(4), 583–607. <https://doi.org/10.1111/j.1532-7795.2005.00112.x>
- NOS. (2023, 29 maart). *Onderzoek misstanden The Voice: niet tijdig en voldoende ingegrepen na meldingen*. <https://nos.nl/collectie/13887/artikel/2469335-onderzoek-misstanden-the-voice-niet-tijdig-en-voldoende-ingegrepen-na-meldingen>
- Olfers, M., & Van Wijk, A. (2022). Uit de praktijk: de schaduwkanten van de #Metoo beweging. *Justitiële Verkenningen*, 48(4), 21-33. <https://doi.org/10.5553/JV/016758502022008004003>
- Rijksoverheid. (z.d.). *Relationele en seksuele vorming*. Geraadpleegd op 3 april 2025, van <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/gezondheid-en-preventie/seksuele-gezondheid/relationele-en-seksuele-vorming>
- Programma's en interventies voor seksueel grensoverschrijdend gedrag | Nederlands Jeugdinstituut*. (z.d.). <https://www.nji.nl/seksueel-grensoverschrijdend-gedrag/programmas-en-interventies#:~:text=Diverse%20landelijke%20campagnes%20besteden%20aandacht,voor%20het%20tegengaan%20van%20straatintimidatie>
- Röling, H. (2003). The problem of sex education in the Netherlands in the twentieth century. In
- Rutgers, Soa Aids Nederland, Oldenhof, A., Beek, T., & Kraan, Y. (2023). Samenvatting en conclusies van het onderzoek naar de seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2023.
- Rutgers. (z.d.). *Seksueel geweld en seksuele grensoverschrijding*.

- Sex Education verkozen tot beste serie van 2021. (2022, 3 januari). *VPRO Gids*.
<https://www.vprogids.nl/cinema/lees/artikelen/nieuws/2022/Sex-Education-verkozen-tot-beste-serie-van-2021.html>
- Schapansky, E., Depraetere, J., Keygnaert, I., & Vandeviver, C. (2021). Prevalence and Associated Factors of Sexual Victimization: Findings from a National Representative Sample of Belgian Adults Aged 16–69. *International Journal Of Environmental Research And Public Health*, 18(14), 7360. <https://doi.org/10.3390/ijerph18147360>
- Schippers, E., Hoogsteder, L., & Sweers, N. (2022). Wat betekent #MeToo voor de behandeling en positie van plegers? *Justitiële verkenningen*, 48(4).
<https://doi.org/10.5553/JV/016758502022008004004>
- Tiffany L. Marcantonio & Kristen N. Jozkowski (2023) College students’ definition of non-consent and sexual refusals in the age of affirmative consent initiatives, *Sex Education*, 23:1, 1-17, DOI: 10.1080/14681811.2021.2012446
- Tubex, H. (2002). De juridische en strafrechtelijke bemoeienis met plegers van seksueel geweld/misbruik: Een overzicht van Belgische en Nederlandse situatie. In *Tijdschrift Voor Seksuologie* (Vols. 26–26, pp. 105–114).
<https://www.tijdschriftvoorseksuologie.nl/images/content/pdfs/2002-26-1%20De%20juridische%20en%20strafrechtelijke%20bemoeienis.pdf>
- UNESCO. (2021). *The journey towards comprehensive sexuality education: Global status report*. UNESCO; UNAIDS Secretariat; United Nations Population Fund (UNFPA); United Nations Children’s Fund (UNICEF); UN Women; World Health Organization (WHO).
- Van Berlo, W. (2022). #MeToo en de preventie van seksuele grensoverschrijding in Nederland. *Justitiële Verkenningen*, 48(4), 9–20.
<https://doi.org/10.5553/jv/016758502022008004002>
- van den Berg, M., (2013) “Praten zonder blozen. Vertalingen van ‘normale’ seks in seksonderwijs voor ouders”, *Sociologie* 9(3-4), 258–276. doi:
<https://doi.org/10.5117/SOC2013.3.BERG>
- Vowels, L.M., Roos, C.A., Mehulić, J. *et al.* What Does It Mean to Be Responsive to a Partner’s Sexual Needs? Toward a Definition of Sexual Need Responsiveness. *Arch Sex Behav* 51, 3735–3747 (2022). <https://doi.org/10.1007/s10508-022-02432-2>
- World Health Organization: WHO. (2019, 27 augustus). *Sexual health*.
https://www.who.int/health-topics/sexual-health#tab=tab_2

Bijlage 1

